

Dia 1

Identiteit en tradities onder druk
Emile Schrijver

Le dor wa-dor. Dat is Hebreeuws voor van generatie op generatie. Het is een mooi beeld, vaak gebruikt, misschien wel zo vaak dat het enigszins een gemeenplaats is geworden. Maar zoals met zoveel gemeenplaatsen, dat maakt ze niet per se minder waardevol.

Dia 2

De bekendste bron voor het belang dat het jodendom hecht aan het doorgeven van generatie op generatie vinden we natuurlijk in het eerste hoofdstuk van de Spreuken der Vadersen, Pirke Avot in het Hebreeuws, eigenlijk de Hoofdstukken van de Vadersen. Dit is behalve een onuitputtelijke bron voor boekjes met joodse wijsheden, ook een eigen-aardig tractaat uit de Misjna. De Misjna is de eerste schriftelijke neerslag van de mondelinge leer, uit de tweede eeuw na de jaartelling, waaraan het rabbijnse jodendom net zoveel belang hecht als aan de schriftelijke leer.

Ik citeer:

‘Mozes ontving de Torah van Sinaï, en gaf haar door aan Jozua; Jozua gaf haar weer door aan de ouden, de ouden aan de profeten; en de profeten leverden haar over aan de mannen van de grote vergadering. Zij hadden drie spreuken: wees voorzichtig met oordelen, vorm veel leerlingen en maak een omheining om de Torah.’

De Misjnah is de eerste schriftelijke neerslag van na-Bijbelse mondelinge kennis. De schriftelijke neerslag van de daarna ontstane mondelinge kennis is de Talmoed, bekend in een Jeruzalemse en veel grotere Babylonische versie. De traditionele kijk op het overdragen van joodse kennis is dat daarmee de ban gebroken was en dat het jodendom definitief de schriftelijke fase inging. Maar klopt dat beeld wel? Zo is het in elk geval een feit dat we uit vrijwel het hele eerste millennium geen gedateerde joodse bronnen hebben. Na de Dode Zee-rollen, waarvan we weten dat ze tot kort voor de verwoesting van de Tempel in Jeruzalem in 70 na de jaartelling geschreven zijn, is het vroegste jaartal dat in een joodse tekst voorkomt 903/904, in een in Perzië geschreven fragment van een handschrift in klein formaat van de bijbelboeken Ruth en Nehemia, dat nu in de Taylor-Schechter Genizah Collection in Cambridge bewaard wordt.

Dia 3

In de eeuw daarna zijn alle teksten die we hebben afkomstig uit het Midden Oosten en pas vanaf de elfde eeuw beschikken we over gedateerde versies van Hebreeuwse bronnen uit Europese landen.

In dit traditionele verhaal over de geschiedenis van het joodse boek past ook de Masoretische overlevering van de tekst van de Tenach, het Oude Testament. In de zevende en achtste eeuw heeft een groep geleerden rond Tiberias zich gebogen over de medeklinkertekst van de Hebreeuwse bijbel en een notatiesysteem ontwikkeld om daaraan de vocalen en zangtekens, die tot dan toe mondeling werden overgeleverd, toe te voegen.

De vroegste gedateerde Hebreeuwse bijbelhandschriften in die Masoretische traditie, van het Hebreeuwse woord Masorah, dat 'traditie' betekent, zijn afkomstig uit dezelfde tiende eeuw die ik net al noemde.

Wat zeggen die ruim 800 jaren gebrek aan gedateerde bronnen nu precies? Betekenen die misschien, wat tot voor kort vaak gehoord werd, dat er nauwelijks schriftelijke bronnen waren en dat er na de Talmoed nog steeds alleen maar, of grotendeels mondeling werd overgeleverd? In de laatste jaren wordt daaraan steeds meer getwijfeld. Die twijfels hebben we vooral te danken aan de vondsten in de al even genoemde Genizah. 'Genizah' is het Hebreeuwse woord voor 'bewaarplaats' en verwijst naar een bewaarplaats voor in onbruik geraakte heilige boeken waarover in principe iedere joodse gemeente beschikt. Omdat de Godsnaam niet mag worden vernietigd, moeten teksten die die naam bevatten worden begraven op een speciale plaats op een joodse begraafplaats. Daartoe werden die teksten eerst bewaard in een genizah en daaruit ontstond de gewoonte om die genizah te gebruiken voor het bewaren van allerlei soorten geschreven Hebreeuwse tekst, met of zonder de Godsnaam. De beroemdste genizah, de Genizah, is die van Caïro, gevonden aan het eind van de negentiende eeuw en aan de geleerde wereld gepresenteerd door Solomon Schechter.

Dia 4

Die was dus niet zozeer de ontdekker ervan maar wel de eerste geleerde die het enorme belang ervan volledig overzag. De Genizah van Caïro bevatte honderdduizenden fragmenten waarvan verreweg het grootste deel, 193.000 handschriften, nu in de universiteitsbibliotheek van Cambridge bewaard wordt.

Terug naar de mondelinge of de schriftelijke overdracht van joodse kennis in het eerste millennium. De laatste jaren wordt op grond van voortgaand onderzoek van de Genizah van Caïro steeds duidelijker dat er wel degelijk ook sprake was van een schriftelijke cultuur in het eerste millennium. We hebben papyri en later ook bronnen op perkament en papier, die de aanwezigheid van schrift in de dagelijkse cultuur bewijzen. En we hebben ook recente substantiële vondsten op papyrus die bewijzen dat er schriftelijke versies bestonden van zowel profetenteksten, als liturgische teksten, als literaire teksten. Dus het is allemaal wat ingewikkelder, zoals dat ook hoort in de wetenschap. Inmiddels zijn we zover dat we ervan uitgaan dat de grote overgang die in dat eerste millennium plaatsgevonden heeft niet zozeer een overgang is van mondeling naar schriftelijk, maar veeleer van papyri en rotuli, verticale tekstrollen en rolletjes, naar de codex, naar het gebonden boek zoals we dat vandaag de dag nog gebruiken. Die andere vorm maakte het mogelijk om grote teksten in een handzame vorm te produceren en door te geven en die andere vorm werd door de joden relatief laat, aan het einde van de negende of aan het begin van de tiende eeuw, aangenomen. En dat die nieuwe vorm allereerst voor de overdracht van de Heilige Schrift werd ingezet, ligt dan ineens weer enorm voor de hand.

Dit lijkt een mooi consistent verhaal, en dat is het hopelijk ook, maar toch is mondelinge overlevering nog wel van groot belang in het jodendom, destijds, in de middeleeuwen, maar ook nog in de vroegmoderne tijd, en in zekere zin ook vandaag de dag nog in sommige ultraorthodoxe gemeenschappen. Staat u mij toe bij een paar voorbeelden stil te staan.

U kent misschien wel de traditionele vorm van een gedrukte bladzijde van de Talmoed.

Dia 5

Die vorm kenmerkt zich door een centrale tekst die omgeven is, als door een soort armen, door commentaarteksten, in het geval van deze centrale tekst uit de joodse wetstraditie in elk geval het commentaar van de middeleeuwse Franse geleerde Salomo ben Isaak, Rasji (1040-1105). De vroegste drukkers van joodse boeken in Venetië, in de zestiende eeuw, ontwikkelden deze vormgeving voor Talmoeduitgaven en rabbijnenbijbels, maar de vorm is veel ouder. De oorsprong ligt in de cultuur van discussiëren, bevragen en problematiseren die eigen is aan de joodse intellectuele cultuur. In de loop van de dertiende eeuw vinden we daarom steeds meer handschriften met complexe vormgeving, met gecentreerde hoofdteksten en flarden commentaar daar omheen geschreven. In de wetenschappelijke literatuur wordt dit een traditie van het 'open boek' genoemd, een traditie dus, waarin teksten niet definitief zijn en andere gebruikers en nieuwe generaties er nieuw licht op mogen laten schijnen. Een bewegende traditie. Vaak landden die latere toevoegingen vervolgens in nieuwe versies van de tekst die, dat is een belangrijke observatie, meestal dezelfde autoriteit genoten als de zuiverder, oorspronkelijke tekst. Deze zichtbare vormgevingen van 'open boeken', de term is geïntroduceerd door de Israëliische geleerde Israel Ta-Shema, komen vooral voor in zogenaamde halachische teksten, in teksten die de halachah, de joodse wet betreffen. Dat is natuurlijk ook precies het genre dat van nature het best geschikt is voor een open traditie, omdat de joodse wet immers steeds moet reageren op veranderende omstandigheden en omdat die wet altijd onderwerp was en is van discussie.

Ik heb het tot nu toe steeds over overdracht van kennis via teksten, maar er zijn natuurlijk veel meer vormen van overdracht. We kunnen daarbij denken aan zo niet de puurste, dan toch in elk geval een van de meest geïstitutionaliseerde vormen van overdracht, namelijk het onderwijs, aan overdracht via de kunsten (muziek, poëzie, beeldende kunst) en aan overdracht via religieuze tradities en gebruiken, waar ik in het tweede deel van deze voordracht op terug zal komen, maar dan toegespitst op onze tijd.

Dia 6

Ik wil een voorbeeld met u bespreken dat een aantal van deze vormen combineert en mij ook leidt naar het onderwijs. Daarvoor neem ik u mee naar het zeventiende-eeuwse Amsterdam. Paulo de Pina werd waarschijnlijk in 1575 in Lissabon geboren. Zijn ouders waren zogenaamde Nieuw-Christenen, Sefardische joden die onder druk van de Inquisitie een katholieke identiteit hadden aangenomen. In 1599 vertrok Paulo naar Rome om daar monnik te worden, maar onderweg werd hij door de beroemde arts Elijah Montalto overgehaald om terug te keren naar het geloof van zijn voorvaderen. Nadat hij drie jaar in Brazilië had doorgebracht, vestigde hij zich in Amsterdam, waar hij de naam Rehuel Jessurun aannam. Hij zou een van de prominentere leden worden van de eerste van de drie Portugese synagoges 'Beth Jacob', 'Huis van Jacob.' Hij zou uiteindelijk in 1635 in Amsterdam overlijden.

Ter ere van zijn synagoge schreef Jessurun in het Portugees een wonderlijk toneelstuk, dat waarschijnlijk tijdens Sjavoet, het Wekenfeest, in 1624 in de synagoge is opgevoerd, maar pas in 1767 in Amsterdam in druk verscheen. Het heet 'Dialogo dos montes', 'Gesprek van de bergen', en bestaat uit een serie gesprekken tussen de zeven belangrijkste bergen van het Heilige Land, waarin de bergen proberen te bepalen welke van hen belangrijk genoeg is

om er Mozes de Torah te laten ontvangen. Uiteindelijk wint de berg Sinaï. De enige menselijke figuur die optreedt in het toneelstuk is de Bijbelse koning Jehosaphat, die als scherprechter optreedt. Het toneelstuk grijpt terug op een oud thema uit de Midrasj, waarin al beschreven wordt hoe de bergen twistten over de vraag wie Mozes mocht ontvangen (de Midrasj laat zich het eenvoudigst typeren als een verzameling verhalende joodse verklaringen van Tenach, de Hebreeuwse bijbel). Het opvoeren van toneelstukken in de synagoge was en is zeer ongebruikelijk en de 'Dialogo dos Montes' is het enige vroegmoderne voorbeeld in zijn soort. In de jaren dertig van de zeventiende eeuw verbood de nieuwe verenigde Portugees-joodse gemeente in Amsterdam, Talmud Torah, dergelijke uitvoeringen expliciet.

De bestaansreden van het toneelstuk moet gezocht worden in de historische context van de Amsterdamse Portugees-joodse gemeente. Die bestond goeddeels uit joden die door de inquisitie gedwongen waren katholiek te worden. Velen hadden daarbij gekozen voor een bestaan als crypto-jood (katholiek buitenshuis en joods binnenshuis), terwijl anderen, zoals Rehuel Jessurun, echt katholiek geworden waren. In Amsterdam konden beide groepen weer tot het jodendom terugkeren, maar dat ging bepaald niet vanzelf. Het betrof hier namelijk veelal kooplieden, vaak welgestelde, die moeite hadden afscheid te nemen van hun flamboyante en cultureel hoogstaande Iberische levensstijl, ten faveure van een bestaan als religieuze jood in het vrije Amsterdam.

De 'Dialogo dos Montes' van Jessurun laat zich goed vergelijken met de zogenaamde 'Auto', een populair soort eenakter met een sterke religieuze inslag die in Spanje op feestdagen in de kerk gespeeld werd, maar het is geen regelrechte kopie. Jessurun had aan zijn werk namelijk een aantal religieuze preken toegevoegd, van de hand van de zeventiende-eeuwse geleerde Saul Levi Mortera, een van de leermeesters van Spinoza. Daarmee voegde hij een typisch joods element toe aan deze oorspronkelijk Iberische kunstvorm, een joods element bovendien dat uitstekend paste in het streven van de intellectuele elite van de Amsterdamse Portugezen om de katholiek geïndoctrineerde massa terug te brengen naar het jodendom.

Dia 7

De gedrukte versie van Dialogo dos Montes wordt onder meer bewaard in de bibliotheek Ets Haim. Ets Haim, dat Boom des Levens betekent, is de oudste nog actieve joodse bibliotheek ter wereld. Ets Haim is in 1616 in Amsterdam opgericht als deel van het onderwijsinstituut Talmud Torah door de eerste generatie Portugese joden in de Noordelijke Nederlanden. Die joden hadden tot aan de Reconquista, de christelijke herovering van het islamitische Iberisch schiereiland, daar in relatieve vrede geleefd, maar na die herovering keerde het tij. De druk om tot het christendom over te gaan werd groter, maar velen bleven zoals al benoemd in de inleiding bij Rehuel Jessurun tenminste in het geheim het joodse geloof trouw en leidden een dubbelleven. Vanaf 1492 werden de joden gedwongen om Spanje te verlaten of zich te bekeren en in 1495/96 moesten ze Portugal verlaten en in 1497 werden alle joden in Portugal gedwongen bekeerd. Sinds het eind van de vijftiende eeuw woonden er daarom geen joden meer op het Iberisch schiereiland, alleen conversos. De conversos zijn nooit officieel verdreven, maar leefden als katholieken en moesten er een zuiver katholieke levensstijl op na houden. Velen integreerden succesvol in de Iberische maatschappij, maar anderen vluchtten alsnog uit vrees voor de Inquisitie. Ze vestigden zich in Italië, Noord-Afrika, de Balkan, Zuid-Frankrijk en later ook in de Nederlanden, eerst de Zuidelijke

Nederlanden, en later ook in Amsterdam waar de eerste conversos kort voor 1600 zijn aangekomen.

Als gevolg van deze specifieke Sefardische geschiedenis, Sefarad is het Hebreeuwse woord voor Spanje, was deze nieuwe groep joden in Amsterdam lange tijd afgesneden geweest van de eigen wortels. Eenmaal aangekomen in Amsterdam was men zich er direct van bewust hoe belangrijk het onderwijs voor de gemeenschap zou zijn. Joods leven behoorde weer tot de mogelijkheden, maar om een eigen identiteit te ontwikkelen moest men vooral ook leren. Het is bekend dat er al vanaf het begin van de oprichting van de eerste Portugese Gemeente in Amsterdam, Beth Jacob, in het jaar 1602 onderwijs werd gegeven in particuliere huizen, onder meer door de Hoogduitse rabbijn Moses Uri Ha-Levi.

Onderwijs was er dus al vanaf het begin, maar een onderwijsinstituut voor lager en middelbaar onderwijs is pas in 1616 opgericht, onder de naam Talmud Torah, of Studie van de Wet. Elke leraar had in deze school een vakbibliotheek, of *livraria*, tot zijn beschikking waarin werken stonden die hij direct voor zijn onderwijs nodig had. Daarnaast was er ook een algemene bibliotheek waarin alles stond wat voor de studie nuttig kon zijn en die voor alle studenten toegankelijk was. Deze bij de school behorende bibliotheek was het begin van de bibliotheek Ets Haim.

In 1620 werden twee huizen gehuurd, naast de synagoge Beth Jacob aan de Houtgracht, om daar leslokalen in te richten. Om de kwaliteit van het onderwijs te garanderen werden uit heel Europa de beste leraren aangetrokken. Omdat steeds meer studenten door geldgebrek de studie afbraken, werd op 18 juli 1637 besloten tot de oprichting van een broederschap, of *irmandade*, met de naam Ets Haim. Het doel was een kapitaal op te bouwen om de studenten financieel te ondersteunen. In 1637 nam het bestuur van Ets Haim de leiding over de school Talmud Torah over, waarna de school verder de naam Ets Haim droeg (*Academia y Yesiba Ets Haim*) en dit ook de naam van de aan de school verbonden bibliotheek werd.

In de zeventiende en achttiende eeuw werd de bibliotheek al regelmatig door buitenlandse geleerden bezocht, waaronder de beroemde bibliograaf en voorzanger met de welluidende naam Shabbetai Bass uit Praag, die leefde van 1641 tot 1718:

‘Toen ik hier in Amsterdam aankwam, heb ik herhaaldelijk de scholen van de Sefardische gemeente bezocht en daar zag ik kinderen van reuzen: kleine kinderen als sprinkhanen en lammetjes zo talrijk dansen. In mijn ogen waren het reuzen, zo bekwaam waren zij in hun kennis van heel de Bijbel en de grammatica. Ook konden zij in metrum Hebreeuwse verzen en poëzie schrijven, maar ook spreken. (...) Binnen hun leerafdeling is een bijzondere bibliotheek, met veel boeken en tijdens de lesuren is ook de bibliotheek geopend en men leent iedereen uit wat men wil bestuderen, maar niet buiten het pand, zelfs niet als men een grote borgsom betaalt.’

In de meeste joodse gemeenschappen werd aan de kinderen, nadat zij elementaire kennis hadden opgedaan, alleen de Talmoed onderwezen, maar bij de Portugese joden in Amsterdam was dat anders. Daar werd systematisch een volledig curriculum afgewerkt, van het leren van het alfabet tot de meest complexe Talmoedstudie. Daarnaast werden door bekwame vakdocenten Hebreeuwse grammatica, poëzie en retorica onderwezen, vakken die elders niet op het programma stonden.

Uniek in de joodse wereld was de centrale plaats in het curriculum van de Hebreeuwse grammatica. Dat was een eerste stap in de richting van het trivium, de drie basisvakken grammatica, logica en retorica uit het middeleeuwse onderwijs. Dat trivium werd dus aangepast aan het traditionele joodse leren. Ook was het onderwijs niet alleen religieus, maar streefde men eveneens naar profane vorming. Model hiervoor stonden de scholen van de Jezuïeten zoals men die uit Spanje en Portugal kende. Uniek is daarnaast ook de centrale rol van de Torah in het Sefardische curriculum in Amsterdam. Dat stond in sterk contrast met de Hoogduitse gemeenten waar het onderwijs vooral op de rabbijnse literatuur en op halachische teksten was gericht.

De Portugese joden namen in het vroegmoderne Europese jodendom een uitzonderingspositie in, want het overgrote deel van de joden in Europa was van Hoogduitse, Asjkenazische komaf. Asjkenaz is het middeleeuwse woord voor Duitsland. De belangrijkste intellectuele ontwikkeling in het jodendom aan het einde van de achttiende eeuw was de Haskalah, of de joodse Verlichting. Deze beweging probeerde de integratie van de joden in de maatschappijen waarin zij leefden onder meer te bevorderen door de wetenschappelijke bestudering van joodse en niet-joodse teksten, en door het gebruik van de volkstaal, in eerste instantie Duits, in plaats van Jiddisch als omgangstaal. In de vraag naar dit soort werken werd voorzien door drukkerijen die zich toededen op de productie van wetenschappelijke teksten, satirische teksten en een aantal belangrijke tijdschriften.

De Haskalah-beweging was ontstaan in Berlijn, maar zou zich later uitbreiden naar het westen, en vooral ook naar het religieuze oosten. De idealen van de Verlichting waren het best gediend bij goede scholing en het hele traditionele onderwijssysteem ging in een tijdsbestek van een, twee generaties op de schop. Een interessante en opvallende toevoeging aan het curriculum daarbij is het gebruik van fabels. Alleen al in het belangrijkste tijdschrift van de beweging, *'Ha-me'asef'* of *'De Verzamelaar'*, komen maar liefst 55 fabels voor.

Dia 8

Aaron Wolfsohn-Halle, die leefde van 1754 tot 1835, was een van de belangrijkste vertegenwoordigers van de joodse Verlichtingsbeweging in Berlijn. Net als veel van zijn tijdgenoten hechtte hij zeer sterk aan het gebruik van puur Bijbels Hebreeuws. Hij werd, niet heel verrassend, geboren in Halle. Van 1792 tot 1807 heeft hij les gegeven aan een joodse school in Wroclaw, toen Breslau, nu in Polen. Als leraar aan die joodse school kwam hij tot de conclusie dat de leerlingen daar gelijktijdig zowel de Bijbelse verhalen en hun ethische betekenis, als de Bijbelse taal moesten leren, wat naar zijn idee niet verstandig was. Daarom besloot hij om voor het onderwijs de Bijbelse verhalen in eenvoudig Hebreeuws proza te vertalen en ze te voorzien van Duitstalige noten en een lijst met vertalingen van moeilijke Hebreeuwse woorden in het Duits, maar dat dan weer wel in Hebreeuwse letters. Zijn tijdgenoten waren lang niet allemaal enthousiast hierover en hij heeft de nodige kritiek over zich uitgestort gekregen. Een van zijn critici was Leeser Rosenthal (1794–1868), de grondlegger van de Bibliotheca Rosenthaliana, nu in Amsterdam, die vond dat er in Wolfsohns werk teveel fouten voorkwamen.

Halle noemde zijn werk *'Avtalyon'*, naar een rabbijn uit de eerste eeuw, aan wie in de Spreuken der Vaders (1:11) de volgende beroemde uitspraak over een prudente omgang met leerlingen wordt toegeschreven: 'O wijzen, pas op uw woorden, opdat u niet met

ballingschap gestraft zult worden en verbannen zult worden naar een plaats van slechte wateren, waar de leerlingen die na u komen van zullen drinken en zullen sterven, en waardoor de heilige naam ontheilgd zal worden.’ De eerste uitgave van ‘Avtalyon’ verscheen in Berlijn in 1790.

Ook in Avtalyon komen fabels voor, in een aparte afdeling getiteld ‘Ethische fabels.’ Het zijn geen Bijbelse fabels, want in de Hebreeuwse Bijbel komen nauwelijks fabels voor, en we moeten er daarom vanuit gaan de Wolfsohn ze heeft toegevoegd omwille van hun educatieve waarde. Een van die fabels, ‘De ezel en zijn last,’ verhaalt hoe een ezel met een lading zout op zijn rug door een rivier waadde en daarbij ten val kwam, waardoor een groot deel van het zout in het water oploste. Toen hij uit het water kwam, realiseerde hij zich dat zijn last een stuk lichter was geworden. Daarom besloot hij de volgende keer dat hij door de rivier moest, met een lading sponzen, zijn last opnieuw te verlichten door directe het diepere water in te lopen. Vanzelfsprekend zogen de sponzen al het water op en werd de last veel zwaarder, waardoor de ezel niet meer uit het water kon komen en zelfs verdronk. De moraal is te vinden in de Bijbelse Spreuken (14:12 en 16:25), waar staat: ‘Er is een weg, die iemand recht schijnt; maar het laatste van dien zijn wegen des doods.’

Dia 9

Judah Leib Gordon, die leefde van 1831 tot 1892, wordt algemeen gezien als een van de grootste vroegmoderne Hebreeuwse dichters. Hij werd geboren in Vilnius, in Litouwen, en genoot tot zijn zeventiende een traditionele joodse opleiding. Daarna leerde hij ook Europese talen en werd hij leraar in verschillende joodse regeringsscholen, waar hij onder meer Frans onderwees. Zijn grootste bewonderaar was Hayyim Nahman Bialik (1873–1934), nog een maatje groter als dichter, die hem de ‘machtige hamer van de Hebreeuwse taal’ heeft genoemd. Gordon was een belangrijke spreekbuis voor de Haskalah, de Joodse Verlichting, en heeft vurige pleidooien geschreven voor klassieke Haskalah-thema’s. Een van die thema’s was het verlaten van het Jiddisch als “jargon”, ten faveure van de omgangstaal van zijn woonplaats, Russisch. Hij heeft veel felle artikelen geschreven tegen de naar zijn idee bekrompen religieuze elite en hij heeft, geïnspireerd door ideeën die ook in zijn niet-Joodse omgeving opgeld deden, een betere positie voor joodse vrouwen bepleit. Zijn vertrouwen in de Russische maatschappij, waar hij de joden verregaand aan wilde laten assimileren, werd zwaar geschokt door de pogroms van 1881 en door het oplevende Russische antisemitisme. Hoewel hij nooit werkelijk zionistisch werd, heeft hij later in zijn leven wel veel contact gehad met joodse groepen die in het Heilige Land als joodse staat de oplossing zagen van de bedroevende politieke positie van veel joden in Europa. Hij is zelf altijd blijven geloven in een goede toekomst voor joden in de West-Europese en Anglo-Amerikaanse wereld.

Judah Leib Gordon is onomstreden de grootste fabeldichter onder de Verlichters. Hij schreef zelf een aantal mooie fabels, maar is vooral bekend als vertaler naar het Hebreeuws van werk van beroemde niet-Joodse fabeldichters als de legendarische Aesopus, Jean de la Fontaine (1621–1695) en Ivan Andreevich Krylov (1769–1844).

Zijn bekendste fabelwerk is ‘Mishle Yehudah’, honderd rijmende ‘Fabels van Judah’, verschenen in Vilnius in 1859. Hij maakte er ook op de titelbladen van zijn boeken een punt van dat de fabels niet alleen bedoeld waren voor kinderen, maar ook ter lering en vermaak

van volwassenen. Op het titelblad van de Weense uitgave van 1872 is sprake van 'kleine fabels voor grote kinderen'.

Omdat fabels zo leuk zijn eentje die op pagina 13 van de Weense uitgave van 1872 te vinden is. Hij heet 'Vreemde kinderen' en verhaalt van een kip die een aantal onbeheerde eieren vond, toepasselijk, zo kort na Pasen. De kip besloot zich over de eieren te ontfermen en broedde ze uit. Toen de eieren opengingen, zorgde ze voor de kuikens en hield ze warm. 's Nachts sliepen ze onder haar vleugels en zelfs dan maakte ze zich nog zorgen om ze. De kuikens werden groter en waren al snel groot genoeg om er alleen op uit te trekken om hun voedsel te vinden. De kip besloot haar kuikens van een afstandje te volgen tot ze bij een riviertje kwamen, waar de kuikens het water insprongen en naar de overkant zwommen, terwijl de kip zelf moest blijven staan. Ze realiseerde zich daar dat ze kuikens van een gans had grootgebracht, 'of', zoals de laatste zin verhaalt, 'de kinderen van geleerde Joden.' De fabel is alleen maar te begrijpen in het licht van de discussie tussen het naar Gordons idee verstarde religieuze establishment en de vooruitstrevende aanhangers van de Haskalah, 'vreemde eenden in de religieuze bijt', als we het bij gevogelte wensen te houden.

We zijn met de negentiende-eeuwse dichter Judah Leib Gordon de tijd van de emancipatie ingegaan. Ik hoop dat ik in het historische deel van deze lezing hebben kunnen laten zien, dat het jodendom groot belang hecht aan het overleveren, van generatie op generatie, van kennis en dat datzelfde jodendom altijd opengestaan heeft voor nieuwe ontwikkelingen en bij uitstek een dynamische, creatieve en innovatieve inslag gekend heeft. Maar na de emancipatie is er veel veranderd. De emancipatie die bijvoorbeeld in Nederland in 1796 al leidde tot burgerlijke gelijkstelling van joden, maar de emancipatie ook die tot een verregaande ontkerkelijkheid geleid heeft van de joden, tot een verwijdering van grote groepen joden van hun religieuze kern, of religieuze bron zo men wil, en tot vervreemding van veel joden van de geloofsgroep. Ets Haim functioneert nu nog als bibliotheek maar wordt niet meer gebruikt voor het onderwijs in de gemeente en wordt bovendien beheerd door het Joods Historisch Museum, dat voor een belangrijk deel drijft op publieke middelen en niet gekoppeld is aan enige religieuze stroming. Joods onderwijs wordt gegeven op een paar scholen in de omgeving van Amsterdam die een kleine groep meer of minder gelovigen bedienen. Afgezien daarvan wordt joods onderwijs aan kinderen vooral gegeven in de gemeenten, waarvan veel joden geen lid meer zijn, en aan volwassenen via bijvoorbeeld het Joods Educatief Centrum 'Crescas', dat een onafhankelijk instituut is dat met zeer beperkte middelen een mooi programma aanbiedt. Dus: hoe staat dat jodendom in Nederland er nu voor en in welke mate is er daarbij sprake van een unieke situatie? Daarover wil ik het nu met u hebben, in het tweede deel van deze lezing, omdat hier de parallellen en de verschillen met de kerken en de niet-christelijke godsdiensten in Nederland zich opdringen en omdat we hier mogelijk ook van elkaar kunnen leren.

Joods Nederland is versnipperd en de instituties zijn vaak verdeeld. Er is een groot aantal kerkgenootschappen waarvan vele, maar niet alle, kampen met ledenverlies. Er is ook sprake van verschillende soorten van binding met het jodendom en met de joodse identiteit. In zijn proefschrift van 1986 heeft Ido Abram hier al eens een 'schijf van vijf' voor ontwikkeld, bestaand uit vijf elementen die in meer of mindere mate de joodse identiteit uitmaken. Ik herhaal ze hier even:

Dia 10

1. de joodse religie, cultuur en traditie;
- 2, Israël, zionsverlangen en zionisme;
3. de Holocaust, of Sjoa, en antisemitisme, vervolging en overleving;
4. iemands persoonlijke levensgeschiedenis;
5. de Nederlandse cultuur en omgeving.

Vanzelfsprekend, gelukkig zullen anderen zeggen, staat de religie nog bovenaan in Ido Abrams opsomming, maar wel direct gevolgd door cultuur en door traditie. Dat is een zeer belangrijke toevoeging. Minder dan 20% van de maximaal 50.000 joden die in Nederland leven zijn lid van een kerkgenootschap, maar de meesten van die anderen voelen zich joods en voelen zich onderdeel van de joodse groep en geven daar op een of andere, meer of minder intensieve en meer of minder zichtbare wijze uitdrukking aan. Velen voelen zich in het geheel niet meer vertegenwoordigd door de kerkgenootschappen en vullen een eventueel bestaande behoefte aan zingeving anderszins in; door zich bezig te houden met Kabbalah, door vooral joodse auteurs te lezen, door cursussen te volgen, door naar joodse muziek te luisteren, door meer of minder obsessief met Israël bezig te zijn; verzin het maar en het bestaat. Dat het Joods Historisch Museum en het Joods Cultureel Kwartier daarin met bijna 400.000 bezoeken per jaar een belangrijke rol spelen, verheugt mij zeer, maar we zijn zeker niet de enigen. Joodse en niet-joodse organisaties weten dat er altijd belangstelling is voor joodse cultuur, of dat nu een voorzangersconcert is in het Concertgebouw, een tentoonstelling over de Amsterdamse Rapenburgerstraat tijdens de oorlog in het Amsterdamse Stadsarchief of Fiddler, de musical met Thomas Acda (deze week in Zwolle). Joden voelen zich meer of minder hierdoor aangesproken, ook dat verschilt heel sterk, maar de belangstelling is er en wordt over het algemeen gewaardeerd.

Het element traditie, naast religie en cultuur is overigens complexer. Veel Nederlandse joden hebben de joodse traditie in heel rudimentaire vorm meegekregen, opnieuw vaak los van de religie en vaak belast met oorlogsgeschiedenissen en vertroebeld, als men dat ethisch lastige woord wil gebruiken, door gemengde huwelijken. De op zichzelf niet bij voorbaat negatieve afwijzende grondhouding van veel kerkgenootschappen ten aanzien van de problematiek van zogenaamde vaderjoden, die immers volgens de joodse traditie niet joods zijn, maakt de aantrekkingskracht van die kerkgenootschappen niet groter overigens. Veel leden van de tweede naoorlogse generatie zoeken de traditie van hun grootouders en overgrootouders, niet per se die van hun ouders.

Er is geen jood in Nederland die niet op enig moment wordt aangesproken op de politiek van de staat Israël. Dat is de laatste jaren ook bepaald niet beter geworden. In het NRC van 24 november 2016 liet journaliste en uitgever Ronit Palache, afkomstig uit een modern orthodox Portugees-joods gezin, het volgende optekenen (de specifieke formulering komt voor haar rekening): 'Toch zijn er momenten dat de verhoudingen op scherp komen te staan. Tijdens de Gaza-oorlog in 2014 werd ik als Jood ook constant als ambassadeur van Israël op het matje geroepen. Dat voelt onaangenaam. Ik had de neiging te roepen: "Hallo, laat me met rust, ik vind Netanyahu ook een lul!"' Dat is een krachtig geformuleerd gevoel maar ik herken het. Toen ik nog niet in het Joods Historisch Museum begonnen was maar wel al benoemd was, werd ik door mijn woordvoerder als voorbereiding op de eerste interviews gewaarschuwd, ik citeer, 'niet in de Israël-val te lopen'. Het is wonderbaarlijk te zien hoe sterk dit gevoel in de maatschappij leeft en het dwingt mij ertoe zowel in mijn professionele als in mijn privé-omgeving een genuanceerd Israël-standpunt uit te dragen. Ik ben zeer kritisch op de politiek van de staat, maar ik verzet me met kracht tegen pogingen

het bestaansrecht van de staat ter discussie te stellen, of de staat langs een andere ethische meetlat te leggen dan andere staten. De discussie over Israël en de joden zal naar mijn inschatting alleen maar scherper worden en de positie van joden in Nederland daarmee in dit opzicht niet per se eenvoudiger. En dat wordt nog eens versterkt door de vervaging die er lijkt op te treden tussen al dan niet gerechtvaardigde maar in ieder geval toegestane kritiek op de politiek van een soevereine staat en meer of minder verhuld antisemitisme. De Engelse rabbijn Jonathan Sacks heeft al een aantal malen zeer overtuigende pleidooien gehouden voor het zichtbaar houden van die grens. Soms laten antizionisme en antisemitisme zich maar moeilijk onderscheiden, en dat moet ons zorgen baren. Mijn eigen relatie tot Israël is overigens ook ambivalent, als ik dat beeld mag vasthouden. Ik ben altijd weer blij als ik erheen mag, een paar keer per jaar, maar ik ben ook altijd weer blij als ik naar het veel minder complexe Nederland mag. En daar ben ik ook niet de enige in.

De Holocaust, of Sjoa, speelt in de discussies over Israël vaak ook een lastige rol. Soms lijkt het alsof joden, en dan vaak op één hoop gegooid met burgers van de staat Israël, op grond van de Holocaust zich als betere mensen zouden moeten gedragen, beter zouden moeten weten. Dat dat een onredelijke verwachting is, behoeft hopelijk geen toelichting. De Holocaust is aanwezig in alle Nederlands-joodse families, ook als die aanwezigheid soms bestaat uit schrijnende afwezigheid. Het is een onderwerp dat in verschillende generaties binnen een familie tot zeer verschillende reacties kan leiden. Als ouders en grootouders er niet over willen praten, kunnen bijvoorbeeld de kleinkinderen juist alles willen weten. En omgekeerd zijn er heel veel jongeren die genoeg hebben van de obsessieve omgang van de oudere generaties met de oorlog en zich ervan afkeren. Veel joden verzetten zich met kracht tegen de reductie van hun identiteit tot historisch slachtoffer, maar zelfs die joden worden te pas en te onpas aangesproken op hun mening over alles wat met de Holocaust in verband kan worden gebracht: Israël, André Rieu, Gaza, moslims, en antisemitisme bijvoorbeeld. En terrorisme niet te vergeten, dat helaas ook veel joden treft, in de vorm van monsterlijke beveiligingsmaatregelen bij zoiets alledaags als synagoge- of schoolbezoek, als angst voor de eigen veiligheid en opnieuw, als iets waar men zich te pas en te onpas over moet uitspreken.

En dan zijn er nog de herdenkingen en alle ophef die daarover in de maatschappij keer op keer ontstaat. Als er alleen maar joden herdacht worden, of als er geen joden herdacht worden, als er struikelsteentjes voor de deuren van huizen geplaatst worden, als er een Namenwand gepland wordt in het Wertheimpark of op een andere plek, als de gemeente Amsterdam besluit ten onrechte geïnde erfpachtbelasting te restitueren, en ga zo maar door. Joden moeten hier altijd wat van vinden, of ze willen of niet. Geen hedendaagse jood zonder de oorlog. Om nog eens Ronit Palache te citeren: 'Ik heb mij vaak afgevraagd of de joodse gemeenschap in Nederland zonder die oorlog ook zo verscheurd zou zijn geweest. Er zijn voor de oorlog nooit op deze manier getuigenissen van Nederlandse joden opgenomen. En toch denk ik dat joden voor de oorlog niet zo met hun identiteit bezig waren. Je was joods. Punt. Die oorlog heeft een donkere sluier over alles heen gelegd. Voor bijna geen van de geïnterviewden [ES: het gesprek met Palache vond plaats naar aanleiding van een boek met interviews met Nederlandse joden] is het jodendom uitsluitend een positieve aangelegenheid. Het gaat heel veel over vervolging, angst, antisemitisme en schuldgevoel.'

Ido Abrams twee laatste categorieën heb ik eigenlijk al besproken. Iedereen neemt zijn eigen geschiedenis mee, een geschiedenis van gemengde identiteit, van binding met de geschiedenis, de familie en de religie, of het ontbreken daarvan en een geschiedenis van persoonlijke invulling van zingevingsvragen die ons allemaal bezighouden. En dan is er nog

de Nederlandse identiteit, het feit dat je nooit alleen jood bent, maar ook Nederlander, en voor de meeste mensen eerst Nederlander, en dan pas jood, of dan pas lid van de joodse gemeenschap, of dan pas betrokken toeschouwer op veilige afstand. Het is er allemaal en het is bijna nooit eenduidig.

Veel van wat ik tot nu toe te melden heb gehad over joodse traditie en joodse identiteit speelt zich af in het verleden of maximaal in het heden. Maar waar is de toekomst in dit verhaal?

Dia 11

Daartoe kan ik verwijzen naar de recente afscheidsrede van Hans Vuijsje, de vroegere directeur van Joods Maatschappelijk Werk, een organisatie die zijn bestaansrecht nota bene deels ontleend aan de zorg voor de naoorlogse generatie. Die rede, uitgesproken op 22 februari van dit jaar, draagt de prikkelende, zij het ietwat lange titel *Wat is er toch aan de hand met Joods Nederland? Een persoonlijke verkenning van de demografische, maatschappelijke en politieke ontwikkelingen die de toekomst van de Joodse gemeenschap in Nederland beïnvloeden*. Ik vind het een mooi betoog, een eerlijk betoog en een bijzonder goed geïnformeerd betoog. Vuijsje bespreekt de volgende punten:

- de demografische veranderingen die in joods Nederland hebben plaats gevonden, die ik deels al benoemd heb;
- de veranderende tijdgeest, waarin globalisering en ontkerkelijking lokale religieuze en niet-religieuze bindingen onder druk zetten;
- de veranderende identiteit van veel Nederlandse joden, waar ik hier ook uitgebreid op ben ingegaan. Vuijsje blijft overigens wat dichter dan ik bij joden die zich als zodanig willen en durven te profileren;
- de veranderende politieke realiteit, met dreigingen, religieus en politiek gemotiveerd antisemitisme en politisering van ethische thema's;
- de verschillen tussen religieuze en maatschappelijke organisaties, gekoppeld aan het feit dat veel maatschappelijk georiënteerde joodse organisaties, zoals Crescas, het Joods Historisch Museum of allerlei kunstfestivals, veel meer weerklank vinden bij de gemeenschap dan bijvoorbeeld de kerkgenootschappen;
- een leiderschapscrisis, geleid door de vraag wie er nu eigenlijk met welk gezag namens de joodse gemeenschap spreken en mede ingegeven door de constante, vaak uitgesproken vijandige omgang met de eigen leiders;
- de lichtpunten, zoals de modern-orthodoxe beweging Amos, de Portugees-joodse groep Bendigamos die in Amstelveen bij elkaar komt en de intensieve contacten tussen joden en moslims in Amsterdam-Zuid, via diversiteitsprojecten als Mo en Moos, Leer je burens kennen van de Liberaal Joodse Gemeente in Amsterdam en voor zover het de joodse betrokkenen betreft ook NieuwWij, met de actuele leuze 'NieuwWij verbindt de verschillen';
- en als laatste punt de noodzaak om te investeren in de toekomst.

Staat u mij tussendoor, naar aanleiding hiervan, een persoonlijke bespiegeling toe. Ik verheug me als directeur van het Joods Cultureel Kwartier enorm over de groei van het aantal bezoekers aan onze vijf locaties, het afgelopen jaar 377.000 bezoeken, een groei van zo'n 17% ten opzichte van het jaar daarvoor. Dus aan de belangstelling ligt het niet. Maar, wij worden voor iets minder dan 50% door de staat gefinancierd, worden gesteund door joodse, maar ook door niet-joodse fondsen en privépersonen, en onze tentoonstellingen

worden bezocht door veel joodse, maar nog meer niet-joodse bezoekers. Dus hoe joods is de organisatie, ondanks zijn krachtige inbedding in joods Nederland en ondanks zijn joodse Raad van Toezicht, in juridische en praktische zin werkelijk? Feit is dat onze musea voor veel mensen, vooral ook voor joden die zich anderszins helemaal nergens bij wensen of durven aan te sluiten, een houvast vormen, plaatsen van samenkomst, plekken waar men zich thuis voelt en waar men trots op is. Maar joodse religie en ook de kerkelijke instituties spelen daarin geen beslissende rol...

Terug naar Hans Vuijsje en zijn analyse van joods Nederland. Ik vind dat hij sterk als bestuurder spreekt, denkend vanuit de organisaties en vanuit beleidsmatige ingrepen. Ik deel zijn conclusies echter van ganser harte. Ik citeer:

‘Mijn pleidooi vandaag is om nu eens werkelijk te gaan nadenken over de toekomst. We moeten blijven investeren in Joods onderwijs, zowel op Joodse scholen als zeker ook daarbuiten. Nieuwe, nieuwsgierig makende onderwijstools en spelmaterialen dat wij kunnen aanbieden aan een brede groep kinderen met een Joodse achtergrond. Zij vormen de basis voor de toekomst van Joods Nederland!’

En:

‘En natuurlijk moeten wij geld reserveren voor een nieuwe Joodse infrastructuur die de ontwikkeling van nieuwe Joodse initiatieven faciliteert. Waar mensen van verschillende pluimages, met verschillende Joodse achtergronden, in Nederland, ook mensen met alleen een Joodse vader, – samen – een Joodse gemeenschap kunnen gaan vormen. Een Joodse gemeenschap die niet alleen religieus bepaald wordt. Waar ook ruimte is voor mensen die zich sociaal en/of cultureel Joods voelen. Waar ook de niet-Joodse partners een plek krijgen. Een inclusieve, pluriforme, Joodse gemeenschap. Alleen dan, dat is mijn oprechte overtuiging, kan een Joodse gemeenschap in Nederland – tegen alle verdrukking in – blijven voortbestaan!’

Wijze, tolerante, niet per se optimistische, maar op de toekomst en op insluiting, niet op uitsluiting gerichte woorden, waar we allemaal van kunnen leren, joden, christenen en moslims. Daar ben ik van overtuigd.

Maar wat is er nodig voor die veranderende realiteit, voor die onzekere toekomst? Hoe houden we onze gemeenschap bij elkaar?

Dia 12

Daar is moed voor nodig. Moed om inclusiever te worden, moed om nieuwe ontwikkelingen te benoemen, te adresseren en zo nodig te omarmen. Er moet ook geïnoveerd worden en geïnvesteerd worden in onderwijs, in cultuur, in religieuze en in niet-religieuze scholing en in mensen, mensen die zich willen committeren aan de gemeenschap en zich daarvoor willen inzetten. Het is nodig om flexibiliteit aan de dag te leggen, misschien ook om minder rigide definities aan te leggen van wie er wel en wie er niet mee mogen doen, want exclusiviteit stoot niet alleen buitenstaanders af, maar ook menig ‘binnen-staander’. De traditionele instituties zullen actief, creatief moeten nadenken over het herdefiniëren van hun traditionele rol. Dat geldt voor religieuze en niet-religieuze instituties en veronderstelt ook

een heel heldere kijk op wat men wenst te behouden, naast al die noodzakelijke verandering.

Zingeingsvragen zijn van alle tijden en in deze ontkerkelijktijd is de maatschappelijke behoefte aan zinging alleen maar groter aan het worden. Daar hebben wij allemaal een opgave, om op die vragen creatieve antwoorden te bedenken. Joden, christenen en alle anderen die zich hierdoor aangesproken voelen.

Dia 13

Dank u!

Identiteit en tradities onder druk

Emile Schrijver
emile.schrijver@jck.nl

Charlotte von Rothschild
Haggadah, Frankfurt 1842,
Braginsky Collection, Zürich

Het oudste
gedateerde fragment
van een Hebreeuws
handschrift (Nehemia)
Da Gunbadan (Perzië),
903/4
Cambridge University
Library, Genizah
Research Unit

Solomon Schechter (1847–1915) tussen Genizah-fragmenten in Cambridge

Babylonische Talmud, Venetië: Daniel Bomberg, 1520-23

ויכוח
שבעה הרים
DIALOGO
DOS MONTES,

Auto que se representou com a mayor Aspec-
tação, & solemnidade, na Synagoga Amste-
lodama de BETH JAHACOB, na festa cele-
bre de SEBUOTH, Anno 5384.

Composto pello Erudito Senbor H. H. R.

REHUEL JESSURUN,

Anexo vão sete Discursos Academicos, & predicaveis que
prégaraõ os MONTES.

*Impressõ por ordem do Senbor AHARON DE
CHAVES, o anciaõ; & por sua despeza.*

Emendado, & corregido dos errores typographicos por
R. ISHAC DE ELIAU HISQUIAU
ACOHEN BELINFANTE.

25264

AMSTERDAM,
Na Officina Typographica de GERHARD JOHAN JANSON,
em caza de ISRAEL MONDOVY. Anno 5527.

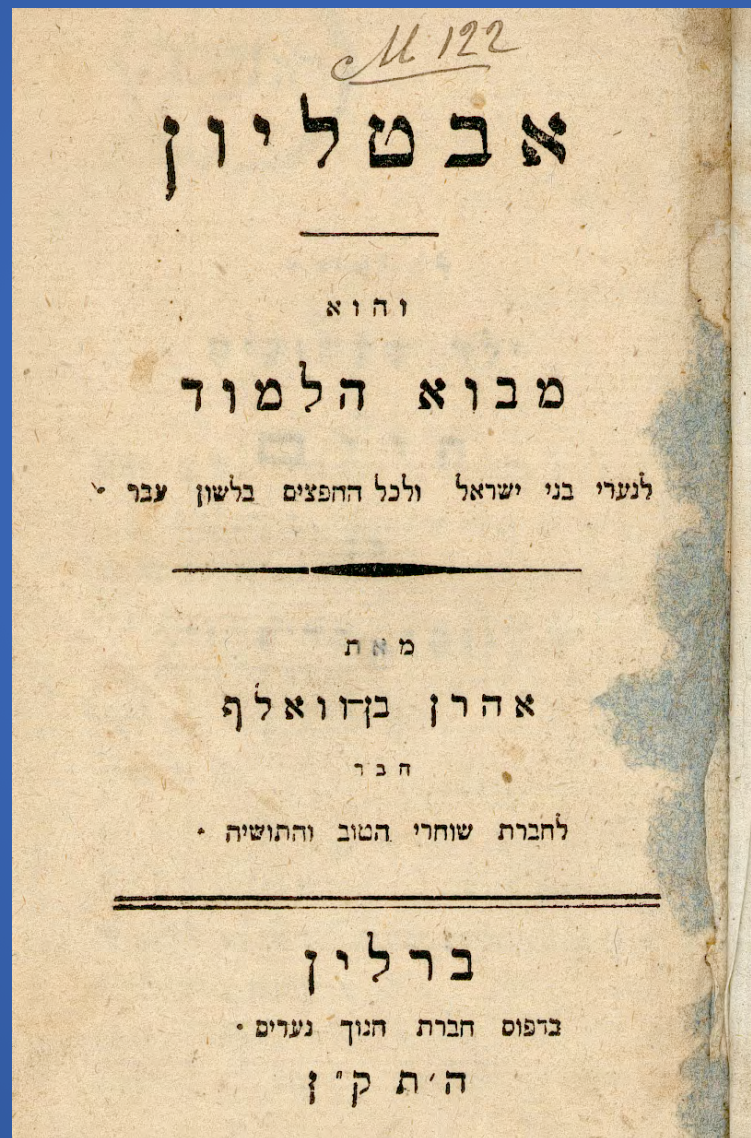
754

119711

Aaron Wolfsohn-Halle, Avtalyon, Berlijn 1790

Judah Leib Gordon (1831–1892)

Joodse identiteit: 'Schijf van vijf'

Ido Abram, 1986

1. de joodse religie, cultuur en traditie
2. Israël, zionsverlangen en zionisme
3. de Holocaust, of Sjoa, en antisemitisme, vervolging en overleving
4. iemands persoonlijke levensgeschiedenis
5. de Nederlandse cultuur en omgeving

Hans Vuijsje, Wat is er toch aan de hand met Joods Nederland?, 2018

- demografische veranderingen
- veranderende tijdgeest
- veranderende identiteit
- veranderende politieke realiteit
- religieuze versus maatschappelijke organisaties
- leiderschapscrisis
- lichtpunten
- investeren in de toekomst

Hoe houden we onze gemeenschap bij elkaar?

- Moed
- Innoveren en inspireren
- Flexibiliteit
- Herdefinitie van en door traditionele instituties
- Behouden van het goede

Dank u!